

ЧАШУ ЖИТТЯ ВКУСИТЕ...

Чому істинному християнинові
необхідно постійно причащатися

Святих Христових Таїн

*Якби хтось сторонній, прийшовши до нас, пізнав
добре заповіді Христові та розлад нашого життя,
то не знайшов би гірших ворогів Христа, ніж ми.*

Святитель Іоан Золотоустий

QUO VADIS
КУДИ ЙДЕШ?

КНИГА
РОЗУМ
2009

UNA
SANCTA
серія

З молитвою
про подолання розколу
в українському Православ'ї...

Петро (Мещерінов), ігум.,
Боженів О.В.

Чашу життя вкусіте... QUO VADIS, 2009. – 96 с.

© Мещерінов В. А., Боженів А. В., 2009

© Макет. QUO VADIS, 2009

Передмова

Поштовхом до написання цієї статті були роздуми одного молодого християнина про сучасну практику причащення, викладені на одному з інтернет-форумів. Ось цей текст:

Спробую розкрити суть питання конкретніше. Отже, внаслідок свого духовного шляху та своїх знань, людина усвідомлює потребу в найтіснішому постійному спілкуванні з Христом та у Христі зо всіма вірними християнами. Як наслідок, постійна і єдина істинна участь у Євхаристії стає для неї природною нормою. Скажімо, людина збирається на євхаристичне зібрання щонеділі та разом з усіма вірними причащається Господа. Але тут для неї постає проблема конфлікту поширеної в Церкві традиції підготовки до Причастя з такою практикою, яка є результатом її духовних пошуків. Найперше – будь-який священник, будь-який молитовник, майже кожна книжка розповідатимуть про те, що перед причащенням обов'язково не менш як три дні треба постувати. Людина буквально вираховує на пальцях – субота,

п'ятниця, четвер та середа, яка і без того є пісним днем, отже – чотири пісних дні поспіль щотижня. А якщо раптом посеред тижня припаде якийсь велике свято, коли усі християни також збиратимуться на євхаристичне зібрання, то вочевидь, людина зовсім не вилізатиме з постів. Це найперше, що зустрічається, найбанальніше, що може вибитися з людини усіляку потребу в безперестанному причащенні, яка, можливо, в неї народилася. Гаразд, міркує людина, – це лишень спокуса, з ким не буває, прорвемося! І людина звикає додатково до безперервного пощення (а хтось, можливо, тут таки і передумав, вирішив, що йому фізично не під силу брати участь постійно у Божественній Трапезі разом з усіма вірними християнами).

Наступний етап, який неодмінно належить пройти – це сповідь, причому щонедільна. Щосуботи увечері після всенічної, або з першим променем сонця щонеділі, задовго до початку служби, людині треба вперто відстоювати свою чергу до аналою, щоб протягом двох хвилинок повідати священикові децю про свої помисли, які накопичилися за тиждень. А якщо, знову ж таки, на

тижні трапиться якесь свято, коли усі християни збираються на Євхаристичну Трапезу, то, вочевидь, цю процедуру слід проходити вже двічі на тиждень. Це друге, що може змусити людину забути про сенс Євхаристії та про безперестанну участь у ній. Але ж це все спокуса від лукавого, який намагається відволікти нас від Євхаристії, тому ми наполегливо проходимо цей етап і рушаємо далі. Утім хтось, безсумнівно, вже відсіється.

Отже, третій етап. Для найвитриваліших. Під час усього посту треба читати канони. Як мінімум три канони – усім відомо, які. А для охочих, молитовник радить ще й акафіст такий невеликий – Ісусові Найсолодшому. Це під час посту, і, зрозуміло, на додачу до вечірнього правила. А перед Причастям додати ще кілька псалмів і один канон, теж відомо який. Ну а в самий день Причастя, тобто у неділю – вочевидь, ще до сходу сонця (бо не встигнеш на Літургію та на сповідь, якщо не пройшов напередодні) на додачу до ранкового правила ще приєднуємо десять молитов, теж відомо яких. І так щотижня. Це третє, що врешті реєт або виб'є з людини остаточ-

но усяке бажання безперестанно брати участь у Євхаристії, або відправити її до монастиря.

Це я максимально простою людською мовою говорю про ті абсолютно зрозумілі проблеми, які постануть перед будь-якою людиною. І всяке богословствування, цитування отців, дослідження древніх практик, постанов соборів, аналіз Літургії і таке інше – усе це буквально розсипається у світлі сучасних традицій, що склалися в Церкві упродовж останніх століть під впливом практики рідкого причащення.

Чому за кожною Літургією предстоятель Євхаристії спочатку лицем до народу виголошує: «і причастя Святого Духа нехай буде з усіма вами», а коли виносить Чашу, то він же говорить: «До Чаші може приступити тільки той, хто пройшов таїнство Сповіді». А решта вірних що, від Церкви відлучена? Якому з його слів вірити? Чому б замість цього йому не сказати щось більш співзвучне з Літургією: «Усі вірні нехай вкушають від Божественної Трапези!»? Такий невеличкий коротенький виголос змусив би багатьох замислитись і про Євхаристію, і про те, до чого покликані християни. Але нічого такого немає. З амвону

не виголошують про сенс Літургії, не говорять про необхідність безперестанного причащення. Проповідь у храмі взагалі дуже рідко буває хоча б скількись-то корисною і насущною. Замість цього цілком цілеспрямовано виховується в людях спотворене розуміння таїнства Покаяння, як нібито необхідного допуску до Чаші. Часто говориться про очищення совісті під час сповідання помислів. Але яким чином таїнство Покаяння – таїнство возз'єднання з Церквою відпалих від неї членів, чи то через єресь, відлучення, або вчинення смертних гріхів, – співвідноситься з суто чернечою практикою сповідання помислів своєму духівникові? А якщо немає духівника? Механічне перенесення існуючих традицій підготовки до Причастя на тих, хто часто причащається, взагалі шкідливе. Суджу по собі. Я саме був тим, хто наполегливо намагався пробитися через другий вищеописаний етап. Не маючи власного духівника, бо не так легко його знайти, таїнство Покаяння при частому приступанні до нього, ззовні виглядало досить скупо – коротеньке перерахування помислів і деяких прогріхів, що сталися (про які ми прощення просимо щовечора на мо-

литві), перед священником, який не знає мене особисто, мовчки мене вислуховує та мовчки покриває єпитрахиллю. Усе відбувалося швидко, тому що питань я зазвичай не задаю – на них завжди можна знайти відповідь у різноманітній літературі або в мережі інтернет. Тому це займає постійно приблизно дві хвилини, тільки очікування в черзі триває дві години. І ось після частого проходження цієї процедури я дійшов двох висновків. Перший: відбувається профанація таїнства Покаяння. І другий: відбувається також профанація практики сповідання помислів.

Якось на такій сповіді я звернувся до одного зі священників з приводу цього наболілого питання і яким чином воно співвідноситься з практикою, скажімо, Грецької Церкви. На що дістав відповідь, яка вразила мене своєю аргументацією – що, так, мовляв, там у них склалося, але у нас(!) з милості Божої збереглася більш благочестива практика! От і все! Про яке безперестанне причащення тут може йтися? Є традиція, і все. Сперечатися я тоді не став, куди мені сперечатися зі священством, та й порожня вийшла б розмова. Однак бажання, щоб Євхаристія стала центром мого

життя, у мене не відбилося, і довелося мені вчинити, як то кажуть, «на свій страх і ризик» – вирішувати усе згідно зі своєю совістю і нести за це відповідь на майбутньому Страшному Суді, самому розв'язувати питання про пости, про частоту сповіді, про необхідність правила і усвідомлювати при цьому свою особисту негідність, ще й почуватися у Церкві маргіналом, бо рідко можна знайти втілення описаного святими отцями способу життя. Адже часта участь у Євхаристії, причащення, необхідне саме для єднання церковного народу у Христі, щоб, будучи таїнством Церкви, воно було спільним таїнством, а не індивідуалізувалося. А виходить якраз інакше – замість єднання отримуємо ще одне розділення на тих, хто часто та рідко причащається, а тому таїнство так і лишається індивідуальним. Сумно.

Спробуємо висвітлити це питання. У першій частині нашої роботи зробимо спробу, згідно зі вченням Церкви, обґрунтувати необхідність частого причащення її членів – мирян, а у другій – беручи за основу першу частину, розв'язати вищенаведені непорозуміння християнина.

Частина I

про необхідність мирянам часто причащатися

Згодьмося з автором листа у тому, що дійсно, на превеликий жаль, більшість сучасних християн нехтує тим безцінним даром Сопричастя, котрий залишив нам Спаситель. Навіть на Великдень і на Світлій седмиці у храмах може пробувати величезна кількість народу, який не приступає до Чаші Життя; таку ж картину доводиться спостерігати на численних молодіжних православних форумах, фестивалях, з'їздах. І це стосується не просто «захожан», тобто невоцерковленої частини суспільства, а, якраз навпаки, активних членів наших парафій. Погодимось і з тим, що практика рідкого причащення та пов'язана з нею практика підготовки глибоко просякла психологію як священників, так і пастви. Тому наспіла необхідність нагадати божественні настанови та вчення святих отців з цього питання. Далі наведено обґрунтування необхідності частого (за термінологією деяких святих отців – *безперестанного*) причащення для християнина.

Серед аргументів, які підтверджують необхідність частого причащення для християнина, можна виділити *сутнісні*, тобто ті, які стосуються витоків християнської віри; *історичні*, які підтверджують, що така практика існувала ще з апостольських часів у всіх помісних Церквах по всьому світові та в усі часи; *практичні*, які безпосередньо мають важливе значення для провадження християнином правильного духовного життя.

1. Заповіт Спасителя. Господь Ісус Христос закликає нас у Своему Благовісті: *Істинно, істинно кажу вам: якщо не будете споживати Плоті Сина Людського і не питимете Крови Його, то не будете мати життя в собі. Хто їсть Мою Плоть і п'є Мою Кров, той має життя вічне, і Я воскресу його останнього дня. Бо Плоть Моя – істинна їжа, і Кров Моя – істинне пиття. Хто їсть Мою Плоть і п'є Мою Кров, той у Мені перебуває, і Я в ньому. Як послав Мене Живий Отець, і Я живу Отцем, так і той, хто споживає Мене, житиме Мною. Це і є хліб, який зійшов з небес. Не так, як батьки ваші їли манну і померли; хто споживає цей хліб, той житиме по-*

вік (Ін 6:53-58). Ці слова Спасителя ясно свідчать про те, що Господь звертає нашу увагу на безперестанність Божественного причащення, оскільки інакше сказав би *хто їв і пив*, а не так, як у Писанні, *хто їсть і п'є*.

Також Господь при встановленні таїнства говорить: *Це чиніть на спомин про Мене* (Лк 22:19; 1 Кор 11:24), тобто не просто згадуйте, пригадуйте думкою і почуттям, а саме *чиніть*, тобто завжди виявляйте ділом, здійснійте не один, або два, чи три рази, але щоденно (як це пояснює божественний Іоан Золотоустий) на спогад про Мої страждання, Мою смерть, Мое воскресіння і все домовпорядкування (*гр.* – *οικονομία*) Мого спасіння.

До того ж, коли Господь передавав це таїнство Своїм ученикам, Він не сказав їм у вигляді поради, мовляв «хто хоче, нехай їсть Мое Тіло, і хто хоче, нехай п'є Мою Кров», як Він говорив: *Якщо хто хоче йти за Мною* (Мф 16:24) або *якщо хочеш бути досконалим* (Мф 19:21). Ні, Він владно проголосив: *Прийміть, споживайте, це є Тіло Моє, та пийте з неї усі, це є Кров Моя* (Мф 26:26-28). Тобто ви **неодмінно** по-

винні їсти Моє Тіло та **обов'язково** повинні пити Мою Кров (за тлумаченням преподобного Никодима Святогорця та святителя Макарія Коринфського).

Ці Господні слова ясно виявляють два необхідних моменти у причащенні: перший полягає в тому, що повеління є обов'язковими, а другий – у тривалості, на яку вказує слово «чиніть»: зрозуміло, це означає, що нам заповідає не просто причащатися, але причащатися безперестанно.

Кожен християнин, який дослухається до голосу совісті, розуміє, що як би він не готувався, все одно він завжди недостойний причащення. *Недостойний я, Владико Господи, щоб Ти увійшов під покрівлю душі моєї. Але тому що Ти, як Чоловіколюбець, хочеш жити в мені, я сміливо приступаю. Накажи, і я відчиню двері, що їх Ти один сотворив, і Ти увійдеш чоловіколюбно, яким Ти є з природи, увійдеш і просвітиш мій затьмарений розум – сповідуємо ми щоразу, готуючись до прийняття Святих Таїн. Ми наважуємось причащатися тільки тому, що чинимо послух прямому велінню Господа: Коли вірний*

раб Господній кориться в чомусь своєму Господеві, будучи зобов'язаним до того або повелінням Божим, або заповіддю, то являє перед усіма саме те, що він діє не за своєю волею та не з гордості, але єдине тому, що остерігається зневажити Господа невиконанням Його веління (св. Кипріан Карфагенський).

Якщо людина сама вирішує, як часто вона може приступати до Причастя, залежно від того, наскільки вона «достойна»/«недостойна», вона робить себе ніби мірилом як божественного дару, так і власного свого достоїнства.

Розгляньмо такий підхід, коли мірилом достоїнства для людини стає думка духівника або священика, який вирішує замість людини, чи «достойна», чи «недостойна» вона причащення. Визнаючи важливість пастирського керівництва, хочемо, однак, зазначити, що у Євангелії ми не знаходимо підтримки того судження, що саме і тільки священик має регламентувати таїнственне життя християнина (участь у таїнствах). Христос закликає, щоб Причастя стало нашою поживою і не призначає розпорядників цієї Тайни: *Я – хліб життя* (Ін 6:35, 6:48); *хто*

приходить до Мене, не відчуватиме голоду, і хто вірує в Мене, ніколи не матиме спраги (Ін 6:35); дбайте не про їжу тлінну, а про їжу, яка залишається у життя вічне, яку дасть вам Син Людський (Ін 6:27); Я – путь, істина і життя (Ін 14:6); Хліб наш насущний дай нам сьогодні (Мф 6:11). Священномученик Кипріан Карфагенський, коментуючи останній вислів, говорить так: просимо ми щоденно, щоб подавався нам цей Хліб, щоб ми, коли перебуваємо у Христі і щоденно приймаємо Євхаристію в поживу спасіння, за якийсь тяжкий гріх не були відлучені від спілкування і позбавлені небесного Хліба, не одпали від Тіла Христового...

Навпаки, ми можемо побачити у Євангелії, що Христос, не призначаючи розпорядників Таїн, закликає нас до того, щоб ми повсякчасно жили згідно з Євангелієм так, щоб Святе Причастя стало нам не в осуд: Кажу бо вам, якщо праведність ваша не перевищить праведності книжників і фарисеїв, то ви не увійдете до Царства Небесного (Мф 5:20); будьте досконалими, як досконалий Отець ваш Небесний (Мф 5:48), пропонуючи нам у Самому Собі взірець жит-

тя (Ін 13:15; 1 Пет 2:21-23, Флп 2:6-11). Про це свідчить і апостол Павло: *Нехай же випробовує себе людина, і так нехай їсть від Хліба цього і п'є від Чаші цієї. Бо хто їсть і п'є недостойно, не розважаючи про Тіло Господнє, той їсть і п'є на осуд собі. Через це багато з вас немічних і недужих, а чимало й помирає (1 Кор 11:28-30).* Тобто за тлумаченням свт. Іоана Золотоустого, коли ми хочемо, щоб Причастя стало нашою поживою, ми повинні жити достойно його, щоб воно не стало нам в осуд: найбільше благо в тому, щоб приступати до Святих Таїн з чистою совістю...; він (Павло) знає тільки один час, щоб приступати до Таїн і причащення – **коли совість чиста...**; не слід нам торкатися до цієї Трапези з порочними пожаданнями, гіршими за гарячку. Під іменем порочних пожадань треба розуміти як тілесні, так і загалом усі порочні нахили (гнівливість, злопам'ятство, захланність)... Свято – це чинити добрі діла, мати благочестиву душу і стримане життя; якщо ти маєш це, завжди можеш святкувати і завжди приступати. Тому (апостол) і говорить: «нехай кожен випробовує себе», і тоді нехай приступає; на-

*казує випробовувати не один одного, але самого себе, щоб чинити суд без розголосу і викри-
вати без свідків.*

**2. Постанова і приклад апостолів та пер-
ших християн.** Дев'яте канонічне правило свя-
тих апостолів зазначає: *Усіх вірних, що входять
до церкви, слухають Писання, але не перебува-
ють на молитві та Святому Причащенні до кін-
ця, як таких, що творять безчинство в церкві,
слід одлучати від церковного спілкування.*

Усі тлумачі цього правила, як давні, так і су-
часні, погоджуються в тому, що правило вказує
на обов'язковість причащення усіх людей, які
перебувають на службі, тобто, за нашою сьогод-
нішньою термінологією – мирян. Зонара (XII
ст.): *Це правило вимагає, щоб під час звершення
Святої Жертви усі перебували до кінця на мо-
литві та Святому Причащенні, бо тоді й миря-
ни мусили завжди причащатися; Аристид (XII
ст.): Відлучай того, хто не перебуває на молитві
й причащенні; Вальсамон (XII ст.): Визначення
цього правила дуже суворе, тому що воно відлу-
чає тих, що приходять до церкви і не лишаються
до кінця та не причащаються. Так само тлума-*

чить і найвидатніший православний каноніст кін. ХІХ – поч. ХХ ст. єпископ Далматинсько-Істрійський Никодим (Мілаш).

Стосовно кліриків про те саме говорить 8-ме апостольське правило. Той аргумент, що нині лише клірики, на відміну від мирян, дотримуючись апостольського правила, *відповідно до сану* мають постійно причащатися, – несерйозний і непереконливий, та має бути відкинутим, бо апостольське правило стосується усіх християн.

Ці правила підтверджуються свідченнями та життям. Як оповідає книга Діянь апостольських, після вознесіння Господнього і сходження Святого Духа, вони *постійно пробували у вченні апостолів, у спілкуванні та переломленні хліба і в молитвах* (Діян 2:42). Апостол Павло, прибувши до Троади, *де першого дня тижня... ученики зібралися на ламання хліба, ... увійшовши і переломивши хліб та споживши, довго вів бесіду, аж до світанку, і потім вийшов* (Діян 20:7, 11). Отже, апостоли постійно зі старанністю, вірою, надією і любов'ю звершували Божественну Літургію, за якою завжди усі

присутні приймали Святі Христові Тайни; виявляючи турботу і про хворих, за свідченням св. мученика Юстина Філософа: *народ висловлює свою згоду словом «амінь», і буває, що роздають і кожен приймає Дари, над якими здійснено Благодаріння, а тим, хто не був присутній, їх посилають через дияконів.* Святі Дари посилали ув'язненим, сповідникам і недужим. Про це свідчать святі Кипріан Карфагенський, Іоан Золотоустий та постанови соборів: Нікейського та Карфагенського.

Перші християни причащалися за кожною Літургією, наслідуючи апостолів. Усі давні письменники говорять про принаймні щотижневе причащення мирян. В окремих помісних Церквах (зокрема, у Римській, Олександрійській та Карфагенській) побутував звичай щоденного причащення вдома. До того ж загальновідомим є той факт, що таких елементів підготовки, як тілесний піст, сповідь, суворо визначене молитовне правило, не було у древніх аж до закінчення доби Вселенських Соборів.

3. Сутність Святої Церкви та Євхаристії. Священномученик Іринеї Ліонський гово-

рить: *Наше вчення згідне з Євхаристією, а Євхаристія, у свою чергу, підтверджує наше вчення.* Церква євхаристична, а Євхаристія церковна з природи, бо Церква – Тіло Христове, а Євхаристія – головне таїнство Церкви, тобто те, заради чого Церква існує і створена Господом. Євхаристія збирає до купи, фокусує все те, що відбувається у Церкві. Євхаристія навіть вище цього: вона і є ця Церква у процесі творення. Євхаристія і Церква – поняття майже тотожні. Через Євхаристію люди з'єднуються в Тіло Христове: усі ми причащаємось *Одного і Того ж Христа, Його найсвятіші Тіло і Кров* пронизують останні атоми нашого єства – отже через це ми стаємо навіть ближчими за братів і сестер – одним Тілом у найбуквальнішому сенсі цього слова. У Причасті відбувається здійснення волі Божої щодо людини та виявлення любові Божої до всіх нас.

Через Євхаристію ми найживішим чином зв'язуємося з Церквою небесною. *Усі ми напоєні одним Духом* (1 Кор 12:13), усі ми – причасники Христа, і на Літургії під час звершення цього таїнства цілком втрачає значення перегорода

між земним і небесним життям. Через Євхаристію земля і небо з'єднуються в одне, нероздільне, вічне, але вже тут, на землі, суще Тіло Христове. І це не просто слова: це найглибша духовна містична реальність, сама серцевина церковного життя.

Євхаристія, Літургія – це Таїнство Таїнств, Жертва, Сопричастя, Ламання Хліба, Вечеря Любові, окрім того, причащення щоразу являє Церкву у взаємному спілкуванні вірян з Богом та одне з одним. Щоразу Літургія знаменує дійсне перебування Боголюдини в Його Церкві, яку Він *придбав Своєю чесною Кров'ю* (Діян 20:28). Якщо ми зануримо погляд у давнину, то побачимо, що християни реально являють себе Церквою, тобто Тілом Христовим, на зібранні, яке очолює єпископ, заради причастя Тіла і Крові Христових. Отже, Церква завжди видимо розкриває себе через Євхаристію.

Євхаристія – благодаріння Бога; через причащення ми дякуємо Богові за те, що Він звершив діло нашого спасіння, і ділом творимо своє власне спасіння, виконуючи волю Божу, *Який хоче, щоб усі спаслися і прийшли до пізнання іс-*

тини (1 Тим 2:4). Таким чином, саме причащенням Богові ми можемо висловити Йому подяку (благодаріння) за наше спасіння.

Сопричастя (*гр.* – κοινωνία: 1 – участь, співучасть; причетність; спільність; спільна справа; 2 – спілкування, зв'язок; *рос.* – приобщение) – цією назвою таїнства висловлюється така думка, що ми якомога тісніше, щиріше єднаємось із Христом Спасителем, освячуємось, виправдуємось, набуваємо життя Христового – життя Святого Духа, про яке Господь благовістить у Євангелії: *Я прийшов для того, щоб ви мали життя, і мали з надлишком* (Ін 10:10). І Господь, бажаючи з'єднати нас із Собою, дати нам це «життя з надлишком», обрав для цього не якийсь там мисленно-інтелектуальний, або культурно-естетичний спосіб, але спосіб найпростіший, найприродніший для людини – споживання. Як їжа входить у нас і розчиняється, пронизуючи все до останньої клітини нашого організму, так і Господь захотів поєднатися з нами до самої останньої часточки нашого єства, прилучитися до нас, щоб і ми до кінця прилучилися до Нього. Людському розумові

не до снаги досягнути страшну глибину цієї дії Божої; воістину, це любов Христова, котра, як говорить апостол Павло, *перевищує всяке розуміння* (Еф 3:19). Взагалі усе, що існує в Церкві, «тягнеться» до Євхаристії як до своєї вершини; вона – критерій правильності церковного життя, зразок, мірило, за яким християнин вибудовує своє життя у Церкві.

Увесь церковний устрій євхаристичний, усе: канони, літургіка, догматика, аскетика і таке інше, існує в Церкві у контексті Євхаристії, в її світлі, і набуває саме цієї властивості, церковності, саме через зв'язок із цим таїнством. Про це свідчать молитви усього добового кола богослужінь. Тому, як відпадиння од Церкви засвідчують припиненням євхаристичного спілкування, так само і приналежність до Церкви виявляють не чим іншим, як участю в таїнстві Причастя, а церковний світогляд лише тоді дійсно правдивий, коли він євхаристичний.

Таким чином, Причастя – *основна їжа християнина*, через споживання якої нам подається відпущення гріхів та примирення з Богом у Христі, укріплення духовного життя, зцілен-

ня від хвороб душевних і тілесних. Сопричастя Христові укріплює віру та робить людину спроможною провадити істинне християнське життя у цьому світі. Протопресвітер Олександр Шмеман писав: Причастя – «знамено життя вічного», очікування радості, миру та повноти Царства, передчуття його світла. Причастя – водночас і співучасть у Христових стражданнях, виявлення нашої згоди прийняти Його «життєвий шлях», і участь у Його перемозі та святі. Воно – жертвна трапеза і радісний бенкет. Його Тіло переломлене, і Кров пролита, і коли ми причащаємося Ними, то приймаємо Його Хрест. Але «через хрест радість увійшла у світ», і ця радість наша, коли ми за Його трапезою. Причастя подається мені особисто для того, щоб зробити мене «членом Христа», щоб поєднати мене з усіма, хто приймає Його, щоб відкрити мені Церкву як єднання любові. Воно єднає мене з Христом, і через Нього я єднаюся з усією Церквою. Це таїнство прощення, єднання й любові, таїнство Царства.

Отже, за внутрішньою логікою, для природи Церкви та Євхаристії чужою є проблема часто-

ти причащення. В давнину всі християни прагнули причащатися. Існував стійкий логічний ланцюг: людина охрестилася (стала членом Церкви) для того, щоб причащатися, виконуючи заповіт Христа. На питання: чому ви приступаєте до Причастя, християни відповідали: тому що ми християни, тому що ми через святе Хрещення прилучилися до Церкви Христової. Ось, для прикладу, 11 лютого 304 року у Карфагені кількох християн засудили за служіння Літургії, що було суворо заборонено наказом імператора Діоклетіана. З документів дізнаємося про дивовижні подробиці. Коли проконсул Ануліній запитував обвинувачених: «Чи брали ви участь у зібраннях християн» (тобто причащались?), вони відповідали: «Ми – християни». Проконсул, розлютившись, повторював: «Я не допитуюся, християни ви, чи ні; але чи брали ви участь у зібраннях християн?». Тоді підсудні так само сміливо і твердо сповідували: «Ми – християни, і, відповідно, брали участь у звершенні таїнства Господнього! Ми не можемо жити без звершення Божественної вечері». І далі оповідач додає: «Як можна бути христия-

нином без участі в євхаристичних зібраннях або брати участь у зібраннях, не будучи християнином?! Тільки сатана може це заперечувати!»

4. Постанови соборів. Друге правило Антиохійського собору (341 р.) говорить: «Кожен, хто входить до церкви, слухає Святе Письмо, але, дещо ухилившись від порядку, не бере участі у молитві з народом або відсторонюється від причащення Святої Євхаристії, нехай буде відлучений від Церкви доти, доки не висповідается, принесе плоди покаяння та проситиме прощення, і, таким чином, зможе отримати його». Майже те саме проголошує 11-те правило Сардикійського собору (343 р.). Трульський собор (692 р.) своїм 80-м правилом відлучає від Церкви того, хто без поважної причини не причащався протягом трьох тижнів, а 66-м правилом закликає до щоденного причащення на Світлій Пасхальній седмиці. Отже, авторитетні Східні собори підтверджують, що серед східних християн IV-VIII століть побутувала практика повселюдного частого причащення. Таку ж практику на Заході своїм 21-м правилом підтверджує Ельвірський собор (305 р.). Таким

чином, усі вищезгадані постанови соборів, а також інші церковні постанови (наприклад, 58-ме правило Трулльського собору, 49-те правило Лаодикійського собору) ясно вказують на те, що Церква Христова завжди закликає усіх своїх дітей до постійної участі у спасительній Євхаристії – Пасхальній Трапезі Нового Завіту.

5. Однодушний заклик святих отців. Його найяскравіше висловив свт. Іоан Золотоустий: *Бачу, що у цій справі коїться велике неподобство. Бо інколи ви не причащаєтесь, хоча буваєте переважно і чистими, а коли настає Великдень, навіть якщо вчинили щось лихе, наважуєтесь причаститись. Який дурний звичай! Який лихий забобон! Даремно звершується щодня Літургія, даремно ми стоїмо у вівтарі – ніхто не підходить до Причастя. Кажу це не для того, щоб ви причащались абияк, але щоб робили себе достойними.*

О чоловіче! Ти недостойний Причастя? Тоді ти недостойний навіть слухати молитви Літургії. Ти чуєш диякона, який стоїть і взиває: «Вийдіть усі ті, хто не може молитися Богові», але ти стоїш зухвало? Якщо ти не з тих, які кають-

ся, але з тих, які мають можливість причаститися, то чому не подбаєш про те, щоб причаститися? Чи ти не вважаєш Причастя великим даром і нехтуєш ним?

Замислись, прошу тебе! Ось тут царська трапеза, ангели служать на цій трапезі, Сам Цар тут перебуває, а ти стоїш, як роззява. Одіяння твоєї душі забруднилося, і це не обходить тебе? Чи воно чисте? Тоді сідай і споживай від неї. Христос на кожній Літургії приходить побачити тих, котрі сидять за трапезою, з усіма розмовляє і тепер говорить кожному через його совість: «Друже, як ти стоїш тут, у Церкві, не маючи весільного вбрання?» Хіба Він запитує: «Чому ти приступив до трапези?» Але перш, ніж той приступив, говорить йому, що він недостойний бодай увійти сюди. Адже Він сказав не «чому ти возліг?», а «як ти увійшов?» (див. Мф 22:2-14)...

Коли ти почувеш: «В мирі Господеві помолімося», коли ти побачиш, що відкриваються Царські врата, тоді вважай, що відкривається небо і ангели спускаються. І як не годиться бути тут жодному неохрещеному, так не го-

диться бути, хоча й охрещеному, але нечистому і мерзенному.

Скажи мені, будь ласка, якби дехто був запрошений на трапезу, пішов туди, помив свої руки, сів та приготувався до трапези, а тоді не став їсти; хіба цим не образить він того, хто його запросив? Чи не краще було б, аби він зовсім не приходив? Так само і ти: прийшов на трапезу, співав разом з усіма піснеспіви, визнав, що ти достойний (оскільки не вийшов з церкви разом з недостойними), як же ти можеш після всього залишатися на Літургії і не причащатися від цієї трапези?

Але ти говориш: «Я не гідний». Тоді ти не гідний брати участь у молитвах, тому що Святий Дух осіняє не тільки принесені Святі Дари, але й ці піснеспіви. Хіба ти не бачив, як раби своїх господарів спочатку миють трапезну, прибирають дім, а тоді вже пропонують страви? Те саме робиться у нас за допомогою молитов, виголосів диякона: ми миємо, наче губкою, церкву, щоб Тайни були принесені в чистій церкві і щоб не знайшлося в ній ніякої плями, ніякого пороку. Нечисті очі недостойні бачити

це видовище, осквернені вуха недостойні чути ці піснеспіви. Тому що так наказує закон: якщо тварина хотіла тільки наблизитись до Синайської гори, її належало побити камінням.

Так вони були недостойні навіть стояти біля підніжжя гори, хоча потім і наблизились, і бачили місце, де був Бог. Належало наближатися і бачити опісля. А коли перебував Бог, треба було віддалитися...

Хотілося б сказати вам ще більше та страшніше, але, щоб не обтяжувати ваш розум, вистачить і цього. Бо той, кого це не напоумило, не зможе бути переконаний і більшим. Отож, щоб наші слова не стали підставою для ще більшого вашого осуду, просимо вас не про те, щоб ви не приходили, але про те, щоб зробили себе достойними як перебування на Літургії, так і причащення.

Скажи мені, будь ласка, якби котрийсь цар повелів: «Той, хто вчинить якесь зло, нехай не наближається до моєї трапези»; то заради цієї честі хіба не схотіли б ви докласти усіх можливих зусиль, щоб застерегтися від зла? Так ось, коли священник запрошує нас підійти до Причастя,

тоді Господь закликає нас підвестися на небеса, на трапезу великого і дивного Царя, але ми відмовляємося, зволікаємо, не поспішаємо і не прагнемо до цього. І яка тоді залишається нам надія на спасіння? Ми не можемо сказати, що на заваді нам стала хвороба або єство, але **недостойними робить нас тільки наша недбалість.**

Наводимо інші святоотецькі думки та давні свідчення, які підтверджують сказане.

Священномученик Ігнатій Богоносець (+107): Намагайтеся частіше збиратися для Євхаристії та славослов'я Богові. Бо якщо ви раз-у-раз збираєтеся вкупі, то сили сатанинські падають, і одностудність вашої віри руйнує всі їхні погубельні діла. Немає нічого кращого за мир, бо він знищує всяке протисторство небесних і земних духів.

Давньохристиянська пам'ятка «Дідахе» (кін. I – поч. II ст.): **У день Господній зібравшись разом, переломіть хліб і принесіть подяку... Бо про неї сказав Господь: на кожному місці у будь-який час (належить) приносити Мені жертву чисту, тому що Я – Цар великий, говорить Господь, ім'я Моє дивне посеред народів.**

Апологет Тертуліан (кін. II – поч. III ст.) пише: Багато хто не вважає за потрібне у дні посту бути присутнім при молитві Святих Дарів, бо вбачає, що прийняттям Тіла Господнього порушує піст. Що ж тоді, Євхаристія звільняє від належного служіння Богові, або ж, навпаки, ще більше прилучає до Бога? Чи не буде урочистішим твій піст, якщо ти стоятимеш біля вітара Божого? Якщо ти приймеш Тіло Господнє і збережеш Його, тоді буде дотримане і одне й друге: і участь у священнодії, і виконання обов'язку. Якщо піст одержав найменшання од воїнського прикладу (бо ми являємось і воїнством Божим), тож ніяка радість або печаль, що трапляється у військових таборах, не порушує солдатської служби. Бо радість зробить виконання дисципліни ще приємнішим, а печаль – ретельнішим.

У Західній Церкві (особливо у Римі та в Іспанії) повелося підходити до Причастя щодня, тому такі подвижники благочестя, як святі Кипріан Карфагенський (+258), Амвросій Медіоланський (+397), Ієронім Стридонський (+420), Августин Іппонський (+430) наполяга-

ють не просто на частому, але на щоденному причащенні. Святитель Амвросій Медіоланський так переконує у необхідності щоденного причащення: *Якщо Хліб Причащення подається щоденно, то чому ти приймаєш його лиш коли промине рік? Приймай щодня те, що для тебе спасительне. Хто недостойний приймати його щодня, той недостойний його і через рік.*

Про причащення щоразу, коли ми відвідуємо Літургію, писали також стовпи Східної Церкви, зокрема, святитель Василій Великий (†379): *Пристапати щодня і запричаститися Святого Тіла і Крові Христових – добре і корисно, тому що Сам Господь ясно говорить: «Хто їсть Моє Тіло і п'є Мою Кров, той має життя вічне». Хто ж має сумнів, що безперестанно причащатися Життям є ні чим іншим, як жити повноцінно?... Ми причащаємось чотири рази на тиждень: у день Господній, у середу, в п'ятницю та в суботу, також і в інші дні, якщо трапляється пам'ять якогось святого.*

Святитель Кирило Єрусалимський (†386) у своєму повчанні говорить до тих, хто щойно на-

вернувся: *Від Причастя самі себе не відлучайте. Через гріховну скверну не позбавляйте себе цих священних і духовних Таїн.* За словом святителя Григорія Богослова (+389), часте причащення Тіла Господнього немічних зміцнює, здорових звеселяє, хвороби зцілює, здоров'я зберігає. Ця найсильніша зброя, на думку того ж святого отця, робить того, хто запричастився, терплячим та витривалішим у скорботах, полум'яним у любові, витонченим у знаннях, найбільш готовим до послуху, найчутливішим до дії благодатних дарів.

Святитель Тимофій Олександрійський (+385) у своєму авторитетному з канонічного погляду посланні дозволяє біснуватим причащатися щонеділі, якщо вони не хулять Божих Дарів. Він говорить: *Вірний біснуватий, якщо не порушує Тайни, не зводить хулу якимось іншим чином, то нехай приступає до Причастя, але не щодня: вистачить йому тільки інколи.*

Преподобний Іоан Касіан Римлянин (+435) розповідає, що міркуючи про причащення одержимих злими духами, єгипетські подвижники наполягають на терплячішому ставлен-

ні до них: Святого Причастя наші старці, як пам'ятаємо, не забороняли їм, навпаки вони думали, що якби було можливо, навіть щодня потрібно їм його подавати.

Нам не слід ухилятися від причащення Господнього через те, що визнаємо себе грішниками; але ще з більшою й більшою спрагою маємо поспішити до нього для зцілення душі та очищення духу, однак з таким смиренням духа та вірою, щоб, вважаючи себе недостойними прийняти таку благодать, ми бажали більшого лікування для наших ран. Інакше і раз на рік неможливо гідно приймати Причастя, як деякі чинять, котрі, живучи в монастирях, достоїнство, освячення та благодать Небесних Таїн оцінюють таким чином, що вважають, ніби приймати їх належить тільки святим, непорочним; а краще було думати, що ці Тайни через подання благодаті роблять нас чистими і святими...

Правильніше було б, якби ми з тим смиренням серця, із яким віруємо і сповідуємо, що ми ніколи не можемо достойно торкатися Святих Таїн, кожного дня Господнього приймали їх для лікування наших недугів, аніж вірити, воз-

гордившись суєтним переконанням серця, що ми стаємо достойними причащення, витримавши річний термін.

Преподобний Ніл Синайський (+450) дає таку пораду: *Утримуйся від усякого розтління і щодня причащайся таємної вечері; так наше тіло стане тілом Христовим.*

Святитель Григорій Двоєслов, папа Римський (+604) причащення щонеділі називає «благочестивим життям», і жінок, які звикли до частого причащення, благословляє причащатися навіть під час місячних (чого не схвалювали на Сході): *Полиште жінок керуватися власним розумінням, і якщо вони під час місячних не наважуються підходити до таїнства Тіла і Крові Господніх, слід похвалити їх за благочестя. Однак, якщо вони, за звичкою до благочестивого життя, захочуть прийняти це таїнство, не слід, як ми вже казали, чинити їм у цьому спротив.*

Преподобний Іоан Мосх (+622) у своєму «Лузі Духовному» оповідає, що у його часи зберігся звичай невідступно причащатися щонеділі.

Свідченням широкого поширення частого причащення слід вважати те, що у VIII-X століттях існували церковні покарання у вигляді відлучення від Причастя на один тиждень. А саме, Трулльський собор (692 р.) своїм 58-м правилом постановляє за те, що мирянин у присутності єпископа сам преподав собі Святі Тайни, лише на тиждень одлучати від причащення.

Важливим свідченням того, що слід часто причащатися, є чернечі устави. Спеціальне дослідження, проведене вченим С. Сальвійє, показує, що не тільки в давнину, але й у середні віки притримувалися традиції частого причащення. Так, наприклад, у IX ст. преподобний Феодор Студит (+826) для того, щоб постійно причащатися, щоденно служив Літургію, навіть коли перебував у в'язниці. Він установив по можливості щоденне причащення і для ченців, кажучи: *Багато можуть також зробити сльози і печаль про гріхи, але більш за все – причащення Святих Таїн, – до нього ж бачачи вас, не знаю чому, недбалими, диву даюся. У неділю ще бувають такі, що приступають до Таїн; коли ж*

Літургія буває іншого дня, ніхто не підходить. Навіть у монастирі, бувало, щодня причащались бажуючі; а нині дуже рідко це буває, і навіть зовсім не зустрінемо цього ніде.

Говорячи про це, я зовсім не хочу, щоб ви приступали до Таїн просто, абияк... Але щоб ми, палаючи бажанням запричаститися, наскільки це можливо, очищали себе, і таким чином сподоблялися цього дару. Бо принесений Хліб є причащенням до життя... І що може бути спасительнішим для нашої душі? Якщо тепер звичайної їжі ніхто не позбавляє себе повсякденно і, не спробувавши її, буває вельми обтяжений цим; то чим тоді пояснити, що коли всім пропонується не звичайний хліб, але Хліб життя, і не звичайна чаша, але Чаша безсмертя, байдуже ставимося до того, чи спожив хто від них, не вважаючи цю справу необхідною? О яке це свідчення нашого нерозуму та безглуздості! Якщо ж і бувало таке донині, то опісля, прошу, будьмо твердими і не допускаймо більше цього, пізнавши силу дару Божого, але завжди, скільки стане сил, очищуючи себе, будемо приступати і причащатися Святих Таїн, що нас освячують. І це, як думаю, та й во-

істину це так, сильно буде допомагати нам зберігати себе у чистоті, спонукаючи до того підготовкою до причащення і жаданням його. Коли ж виявляємо байдужість до причащення, надаємо велику свободу і простір пристрастям уловити нас. Буде це для нас і повсякчасним напуттям до життя вічного, яке нехай сподобимось усі прийняти, благодаттю і чоловіколюбством Господа нашого Ісуса Христа.

У житті преподобного Афанасія Афонського (+980) читаємо звернення до нього одного мирянина: Вже не раз обіцяв я твоїй святості покинути світ; віднині готовий до виконання цієї моєї обітниці. Тільки прошу тебе усердно, отче: найперше створи для нас безмовний прихисток, де б ми могли усамітнитися з іншими братами; потім облаштуй велику церкву для киновії, куди можна було б нам ходити щонеділі, щоб запричащатися Божественних Христових Таїн.

Цю традицію зберігали і впродовж наступних століть. У великих візантійських монастирях Божественне таїнство звершували щоденно, або не менше як чотири рази на тиждень, і, відповідно, бувало причащення монахів. Уста-

ви часто наголошували, що бажано було б причащатися повсякденно, «але зважаючи на людську неміч», допускали раз на тиждень.

У Давній Русі також часто приступали до Причастя, на це вказує пам'ятка першої половини XI ст. «Певна Заповідь», яка містить дозвіл для вірних щотижня причащатися (навіть без попередньої сповіді). Митрополит Київський Іоан II (+1089) у своїй «Заповіді святих отців синам та дочкам, які приступають до сповіді» закликає причащатися на всі великі свята та неділі Святої Чотиридесятниці (Великого Посту). Навіть великі державні мужі так чинили. Відомо, приміром, що святий благовірний князь Ростислав (+1166) (у хрещенні Михаїл), онук Володимира Мономаха, щонеділі запричащався Святих Таїн.

Великий святитель Григорій Палама (+1359) постановляє у «Десятислов'ї», щоб християни причащалися щонеділі та на кожне велике свято.

Святий Миколай Кавасила (+1371): *Якщо душа підготовлена і готова запричаститися, а Господь, Який усе освячує і все звершує, завжди ба-*

жає освятити і любить віддавати Себе кожному; що тоді може стати на заваді причащенню? Певна річ, ніщо. Але дехто запитає: «Коли хто з живих, маючи душевні блага, про які тут говоримо, не приступить до Таїн, чи не одержить він з усім тим освячення від перебування на Літургії?» На таке запитання ми даємо відповідь, що отримати це може не кожний, а лише той, хто не може прийти тілесно, як це буває з душами померлих. Але якщо хто-небудь може, але не приступає до Трапези, щоб сподобитись освячення від неї, для такої людини придбати освячення абсолютно неможливо – не тільки через те, що не приступила, але тому, що не приступила, маючи можливість це зробити.

Святитель Симеон Солунський (+1428): **Божественна Літургія** – це служба, мета якої – священнодія самого Пресвятого Тіла Христового і Крові, і щоб подавати їх для причащення усім вірним. І, по суті, тільки причащення ставить вона собі за мету...

Хто ж має достатньо сил і уваги, той нехай приступає до Причастя частіше, навіть, якщо можливо, і щонеділі, особливо люди під-

старкуваті й немічні, бо в цьому спілкуванні – наше життя і сила.

Дехто може сказати нам: «Так це було в давні часи, люди тоді були святі, щодня сподівалися на мученицьку кончину, а тепер усе змінилось». Проаналізуємо, що говорять з цього приводу подальші подвижники благочестя.

Святитель Тихон Задонський (+1783) радив священникам: Знайте, що цими словами: зі страхом Божим і вірою приступіть, ви закликаєте вірних бути сопричасниками цих Святих Таїн. І коли бачите, що немає жодного, хто приступає, нехай вболіває серце ваше від того, що Христос усіх кличе до Себе і Пречисту Свою Плоть і Пресвяту Кров подає на поживу, але ніхто не приходить на вечерю до Його милості.

Святий Прокопій Великопечерник (+1800): Як людині, щоб жити, рости та ставати міцнішою, впродовж тілесного життя не достатньо тільки народитися, але необхідно постійно вживати їжу; так і християнину, для того, щоб жити, розвиватися і вдосконалюватися духовно, недостатньо лишень родитися у святому Хрещенні, але необхідно приймати ду-

ховну поживу, постійно запричащатися Тіла і Крові Господніх.

У кінці XVIII ст. святитель Макарій (Нотарас), митрополит Коринфський (+1805) і преподобний Никодим Святогорець (+1809) написали знамениту «Книгу для душі найкориснішу про безперестанне причащення Святих Христових Таїн», яка ставила собі за мету закликати до радісного звичаю древніх християн і довести за допомогою біблійних, апостольських та святоотецьких свідчень, що часте причащення є спасительним для душі кожного християнина, якщо він не має до того перешкод. Автори щиро наполягають на цьому: *Якщо ти любиш розпалювати своє серце божественною любов'ю і підносити її до любові Христової, щоб з нею досягати усіх чеснот, відвідуй часто святе Зібрання і отримаєш те, чого бажаєш. Неможливо не любити Христа тому, хто часто причащається Його Святого Тіла і Крові та сам буває любимий Христом.*

1819-го року, за два роки до своєї мученицької кончини, святий Григорій V, патріарх Константинопольський, писав, що обов'язок бла-

гочестивих у кожному священному таїнстві приступати і причащатися Животворчого Тіла, тому і призиває їх ієрей: «Зі страхом Божим...» Згодом він спростовував погляди тих, хто самовпевнено перешкоджав християнам причащатися частіше, ніж раз на сорок днів.

Преподобний Серафим Саровський (+1833) наставляв своїх духовних чад, що в жоден інший спосіб не може християнин пошанувати церковне свято, як тільки ревною участю в Божественній Євхаристії. Тому він радив у великі церковні свята намагатись **обов'язково** приступати до Святої Чаші. А тому, кого бентежило, що він не гідний або недостатньо підготовлений, преподобний говорив: Якби ми і весь океан наповнили нашими сльозами, навіть тоді б не змогли вдовольнити Господа за те, що Він даром виливає на нас і насичує нас Пречистою Своєю Кров'ю і Тілом, які нас омивають, очищають, оживотворяють і воскрешають. Отже, приступи без сумніву і не смутися, але тільки віруй, що це – істинні Тіло і Кров Господа нашого Ісуса Христа, які подаються нам для зцілення усіх наших гріховних ран.

Також відомою є порада святого одній черниці, що перебувала у великій скорботі, якій він благословив упродовж певного часу причащатися щодня.

Святитель Інокентій (Веніамінов) (†1879) часто просив у Святійшого Синоду антиминоси для своїх місіонерів – мандрівників і не раз наводив приклад практики частого причащення давніх християн: *Християни перших віків, відчуваючи важливість і душевну користь Святих Таїн, щонеділі та на кожне свято причащалися Святого Тіла і Крові Христової; ось тому і було в них, як сказано у книзі Діянь, одне серце і одна душа (Діян 4:32). Але, Боже мій, яка різниця між ними й нами! Скільки серед нас таких, хто не причащався кілька років поспіль! Скільки таких, хто зовсім не думає про це!*

Святитель Феофан Затворник (†1894), який останні 11 років провів в усамітненні, вважав для себе великою розрадою причащатися щодня і дуже схвально ставився до тих, хто часто причащався, не обмежуючи себе у цьому ніяким терміном: *До таїнства Причастя приступайте, понад усякі сумніви. Якщо присту-*

паєте з вірою в Господа, Який перебуває у Тайнах, з благоговінням і готовністю усі сили присвятити на служіння Йому Єдиному, то нехай вас не бентежить негідність ваша. Цілковито достойним причасником ніхто себе вважати не може. Усі покладають надію на милість Божу. І ви так чиніть. Господь любить причасників і милостиво покриває їхні недоліки у правильному спрямуванні духу. Згодом саме причащення потроху і виправляє ці недоліки...

Якщо життя наше в Господі, і Він говорить, що той, хто споживає Тіло і Кров Його, перебуває в Ньому, то як же не причащатися часто тому, хто прагне до життя? Що стоїть вам на заваді для того, щоб умудритися частіше приступати до таїнств? – Лиш марновірство. У нас слова: «Зі страхом Божим і вірою приступіть», – стали формальністю. Ієрей Божий кличе, але ніхто не йде... і ні в кого притому не викликає занепокоєння ця невідповідність поклику Божому... і до вечері Божої.

Пречудово вдіяли ви, що запричастилися Святих Христових Таїн. Влаштовуйте так частіше...

Хто причащається, той живе істинним життям, а хто не причащається, той не живе істинним життям... принесіть же подяку Господеві, запричастившись Святих Христових Таїн, знаючи, яке велике благо через це ви одержали... бо, чим частіше хтось причащається, тим ближчим буває до Господа, тим краще йому буває і сам він стає кращим.

Через рідке причащення мирян вболівав і великий проповідник Євхаристії св. праведний Іоан Кронштадтський (+1909), який правив Літургію щодня, навіть перебуваючи в дорозі, і на службах у своєму храмі причащав водночас тисячі людей. В одній зі своїх проповідей він казав: Є люди, які виключно через необхідність та звичай приступають до Святих Таїн лише раз на рік. Це теж недобре, бо виконують свій християнський обов'язок ніби з примусу... Але якщо Господь – це Хліб істинний, то ми мусимо жадати цього Хліба не тільки раз на рік, але, по можливості, щомісяця, щонеділі, ба й кожного дня. Чому так? Бо це – Хліб насущний для нас, для нашої душі, і так само, як хліб насущний потрібен нам щодня, так і в небес-

ній поживі – в Тілі й Крові Христових, маємо ми повсякденну потребу. Тому і промовляємо ми у молитві Господній: хліб наш насущний дай нам сьогодні...

Святі Тайни називаємо Божественними Дарами, тому що Господь подає нам їх цілком даром, без будь-яких наших заслуг; замість того, щоб карати нас за незліченні беззаконня наші, які чинимо ми щодня, щогодини, щохвилини, і піддати нас смерті духовній, Господь у Святих Тайнах подає нам прощення і очищення гріхів, освячення, мир душевних сил, зцілення і здоров'я душі й тіла і всяке добро, виключно заради нашої віри. Якщо ж Владика щодня подає нам Самого Себе, Свої Божественні Тайни, для споживання, то чи не треба і нам невідкладно давати даром тлінне добро: гроші, їжу, пиття, одягу – тим, хто просить їх у нас?

Отже, вбачаючи таку однодушність отців, як говорить святий Іоан Золотоустий, *не будемо недбалими, сподобившись такої любові й пошани. Чи не бачите ви дітей, як вони прагнуть до материнських грудей, як завзято їхні роти хапають груди? Так само ревно і ми підходьмо до цієї трапези, до*

цих духовних грудей, напевно, ще завзятіше. Будемо хапатися, як діти за материну сорочку, за благодать Духа. І нехай у нас буде лиш одна скорбота – не причащатися цієї Поживи.

6. Причастя – це Пасха, бенкет віри, повсякчасне свято християнина, Чаша безсмертя, що подає життя вічне. Ми вже наводили слова святителя Іоана Золотоустого, що Великдень (Пасха) настає щоразу тоді, коли ми причащаємось. Варто нагадати, що саме в Євхаристії ми маємо довершеність радості богопізнання. У Причасті «небо спускається на землю», тому причащення завжди приносить в душу людини радість, духовну тверезість, міцність, добро та милість, тобто несе у собі все те, що є в Церкві: виправдання, освячення, безсмертя.

Причастя – це життя вічне. Поза постійним причащенням на Літургії, повсякчасне радісне спілкування з Христом ми підмінємо виконанням обряду для того, щоб десь і колись дістати «вічне блаженство», тобто літургійне життя християнина стає намаганням «заробити рай».

Насамкінець, таїнство Євхаристії нерозривно пов'язане з Воскресінням Христовим. *Хто їсти мене Мою Плоть і питиме Мою Кров, той матиме життя вічне, і Я воскресу його останнього дня* (Ін 6:54) – говорить Господь.

Літургія є виключно пасхальною. Як вона виявляє, проектує, актуалізує для нас Голгофську жертву, так само, через нерозривний зв'язок зі смертю Христовою, Євхаристія долучає нас до Воскресіння Спасителя: ми причащаємось Тіла і Крові Христа, Який воскрес і сидить праворуч Отця.

Літургія, за словом протопресвітера Олександра Шмемана, породжує спогад не тільки про Пасху, але і про всі спасительні дії Господні: Різдво, Хрещення, Таємну вечерю, Голгофську жертву, Вознесіння та П'ятидесятницю. Скажімо, Голгофська жертва, яка виправдовує і спасає людину – абсолютно реально виявляється на Літургії. Не «згадується» в людському розумінні цього слова і не повторюється, не відтворюється – бо вона вже звершена раз і назавжди; а саме виявляється: сутнісна Жертва Христова, звершена поза часом, проектується

на наше буття в часі, так що людина може щодня, при звершенні Літургії, бути її співучасником – не в думці, не в уяві, але цілком реально; так Євхаристія прихиляє вічність до нашого життя, і ми сприймаємо її, розчиняємо наше тимчасове життя спасительною Жертвою Христовою, яка існує поза часом, і вже опиняємось у Царстві Божому, вже живемо життям будучого віку.

Причащення, за словом святого Іоана Золотоустого, породжує чистоту серця і назавжди звільняє від влади диявола. Рідке ж причащення завдає чималої шкоди духовному життю, тому що цим людина віддаляє себе від благодатної допомоги Христової: *Як вони можуть очистити розум свій? Просвітити розум? Прикрасити усі сили душевні, не причащаючись Тіла і Крові Господа нашого, Який є істинним очищенням, істинною красою, істинним освяченням і шляхетністю душі?...*

Багато хто, бачу я, нечасто приступає до Причастя: це діло диявола, який заважає частому прийняттю Тіла Христового. І вочевидь той, хто зрідка причащається, дає більшу владу

дияволові над собою, і диявол панує над ним і спрямовує його до всякого зла.

Преподобний Макарій Єгипетський дає таку настанову жінці, що постраждала від диявола: *Ніколи не переставай відвідувати церкву; ніколи не ухиляйся від причащення Христових Таїн; біда, яка спіткала тебе, від того, що ти вже п'ять тижнів не приступала до Пречистих Таїн Спасителя нашого.*

7. Тільки причащення Господеві творить любов між християнами, яка скріплює Церкву. Причастя підкреслює єдність усіх вірних у Христі, «актуалізує церковну єдність», єднаючись у Христі, ми стаємо ближчими одне одному, ніж рідні брати і сестри, тому що становимо одне Тіло Христове. Служіння Літургії – це наше спільне діло, справа усіх християн, а не тільки священників та інших кліриків. Святитель Іоан Золотоустий про рівність усіх перед Чашею пише так: *Але є випадки, коли священник не відрізняється від мирянина, приміром, коли треба причащатися Святих Таїн. Ми усі однаково сподобляємося їх прийняти, не так, як у Старому Завіті, одне споживав священник, інше – народ, і народіві*

не дозволено було споживати те, що споживав священник; людям заборонена була співучасть у тому, що було для священників. Нині ж не так – але усім пропонується одне Тіло і одна Чаша... У Старому Завіті священство було спадкове, а в Новому Завіті його природа зовсім інакша. Отже, на Літургії усі християни є членами Тіла Христового, між якими панує любов.

8. Часте причащення є нормою життя для християнина. Яка норма християнського життя стосовно Церкви у контексті Євхаристії? Людина, що любить Христа і прагне жити згідно з Його заповідями, жадає якомога частіше єднатися зі своїм Господом, тобто частіше причащатися Святих Його Таїн. Літургія для неї – життя; вона завжди чекає її з нетерпінням. Вона готується до неї, очищує совість молитвою; і, перебуваючи у храмі, під час самої Літургії – не тільки в той момент, коли виносять Чашу, але на всьому її просторі (такий «устрій» вона має) – віднаходить найвищий сенс свого життя: у спільній євхаристичній молитві, в єднанні з Церквою земною і небесною, нарешті, в єднанні своєї душі з Богом. Після Лі-

тургії ця людина покликана жити відповідно до того, що звершується на Літургії.

Євхаристична свідомість залежить від інтенсивності й правильності внутрішньої праці, боротьби з пристрастями. Якщо це внутрішнє духовне життя слабшає, людина перестає відчувати необхідність частотої участі у таїнстві Євхаристії. Якщо ж не додержано норми церковного життя – частого причащення і повної молитовної участі християнина в Літургії – то послаблення євхаристичної свідомості призводить до неправильної духовної орієнтації і зміщує Євхаристію з центру духовного життя на периферію – а до центру духовного життя з периферії приходять такі речі, як, наприклад, антихрист, дивеевська канавка, електронні паспорти, Іван Грозний, екуменізм, масонство, глобалізація тощо. Докорінно зміщуються акценти, порушується ієрархія християнських цінностей. Людина починає жити не Христом, не Церквою, ані працею заради спасіння, а речами навколоцерковними.

Євхаристія – воістину таїнство Церкви, яке формує, творить її, і найменше відхилення

від точного євхаристично-церковного світо-сприйняття одразу ж спотворює весь устрій духовного життя. Якщо людині невідомий справжній сенс Літургії, вона підміняє його профанованим і суто зовнішнім, поверховим сприйняттям, що породжує невігластво, клерикалізм, фарисейство, магізм і крикливство (рос. – кликушество).

І тоді буває так, що людина приходить до Церкви і знаходить не реальне духовне життя, яке містить Церква у своєму устрої, у вченні, таїнствах, чинах, уставах, в душі; а сформовану історичну підміну – те, що Церква набула як результат неправильного ставлення до неї. Виходить, що людині треба вдатися до пошуку в Церкві тієї реальності, якої вона прагне, і яка прихована в глибинах Церкви. Особливо небезпечною є підміна істинного сенсу, справжнього духу Церкви, її правдивих уставів. Це стається тоді, коли спокійний плін життя змінюють справжні духовні та інші проблеми: коли людина чекає допомоги від Церкви, до якої вона багато років «ходила», а допомога не приходить. Раптом виявляєть-

ся, що людина не знає Церкви, не розуміє, не в тому вбачала її сенс, дію – Церква була для неї душевним, естетичним, але не дійсно духовним життям.

9. Про необхідність безперестанного причащення свідчить сам чин Літургії, молитви і навіть сама її назва «Літургія».

У Церкві немає священнодій, які здійснювалися б самі собою або над окремими членами, виключаючи усіх інших членів, тому що усюди і завжди священнодіє вся Церква як зібрання віруючих в Господа Ісуса Христа, і особливо це стосується священнодії Літургії, сама назва якої в перекладі означає «спільне діло», тобто спільне діло єднання і спілкування з Господом Богом та з іншими християнами.

Якщо ми уважно розглянемо святу Божественну Літургію, то побачимо, що від початку до кінця вона має на меті і вказує на причащення вірних християн, що зібралися разом, бо це виявляють і молитви, які читає священник, і виголоси, й усі слова і священнодії, які складають її, та весь чин Літургії. Також побачимо, що майже всі (за єдиним винятком) мо-

литви Літургії читаємо і співаємо у множині, уособлюючи всіх присутніх.

У молитві після читання Євангелія, яка має назву «друга молитва вірних», ієрей промовляє: *Даруй же, Боже, і тим, хто молиться з нами, успіх у житті та вірі, і в духовному розумінні. Дай тим (тобто вірним), що завжди зо страхом і любов'ю служать Тобі, безвинно і неосудно причаститися Святих Твоїх Таїн...*

Після цього лунає Херувимська пісня, яку хор співає від імені народу, і яка так само слугує підготовкою до причащення, бо говорить буквально таке: *Усі ми таємно являємо (зображаємо) херувимів і співаємо Животворчій Тройці Трисвятую пісню; відкладімо ж нині всяке житейське піклування, щоб прийняти нам Царя всіх (у таїнстві Причастя), Який урочисто проходить під видом Чесних Дарів і Якого невидимо супроводжує воїнство небесних ангелів.*

Те ж саме означає і молитва Господня, яку проголошуємо після преложення Святих Дарів, бо в ній християни просять Бога і Отця дати їм насущний хліб, яким і являється, голо-

вним чином, Святе Причастя, як уже ми бачили в тлумаченні святих отців.

Також показують це і виголоси, коли священник ніби від імені Господа закликає: *Прийміть, споживайте, це є Тіло Моє та пийте з неї усі, це є Кров Моя*. І коли, тримаючи в руках святу Чашу з Животворчими Тілом і Кров'ю, виходить із врат і показує її народові, тоді запрошує його до Божественного Причастя і голосно взиває: *Зі страхом Божим, вірою і любов'ю приступіть*. Тобто підходьте зі страхом Божим, вірою і любов'ю причащатися Божественних Таїн.

У молитві, яка йде по звершенні таїнства, написано: *Щоб стали ці Святі Дари причасникам на тверезість душі, на відпущення гріхів, на спільність із Духом Твоїм Святим, на осягнення Царства Небесного, на сміливість до Тебе, не на суд або в осуд*. Тобто, щоб Святі Дари слугували усім вірним, які запричастилися, на очищення душі і прощення гріхів. Тим більше, у молитві «Зглянься, Господи Ісусе Христе, Боже наш...», яка слідує за головосхильною молитвою, безпосередньо перед причащенням, ієрей знову наголошує: *І сподоби могутньою Твоєю рукою по-*

дати нам Пречисте Тіло Твоє і Чесну Кров Твою, а через нас – усім людям. Тобто: зроби нас, Господи, достойними, прийняти з кріпкою правиці Твоєї Святе Тіло і Чесну Кров і через нас подай усьому народові Твоєму.

У молитві після причащення священства, предстоятель промовляє: Дякуємо Тобі, Владико Чоловіколюбче, Благодійнику душ наших, що і сьогодні сподобив нас Небесних Твоїх і Безсмертних Таїн. Після причащення люди дякують Богові за ту велику благодать, якої вони удостоїлися: Нехай повні будуть уста наші похвалою Тобі, Господи, щоб ми оспівували славу Твою, бо Ти сподобив нас причаститися Святих Твоїх Божественних, Безсмертних і Животворчих Таїн. А священник виголошує: Станьмо побожно, прийнявши Божественні, Святі, Пречисті, Безсмертні, Небесні і Животворчі, Страшні Христові Тайни, достойно подякуймо Господеві.

Усі назви Літургії – Зібрання, Спілкування, Сопричастя, Спільна справа тощо – спонукають певною мірою до необхідності частого причащення. Адже «Спілкування» та «Зібрання» означає, що через причащення Тіла і Кро-

ві Христових усі вірні збираються, спілкуються та єднаються з Христом, стають із Ним єдиним тілом та єдиним духом.

10. Безперестанне причащення необхідне християнинові для того, щоб постійно бути готовим до смерті та зустрічі з Господом, тому що: Блажен той раб, господар якого, прийшовши, знайде, що він робить так. Істинно кажу вам, що над усім добром своїм поставить його. Якщо ж раб той, будучи злим, скаже в серці своєму: не скоро прийде господар мій, і почне бити товаришів своїх, їсти й пити з п'яницями, – то прийде господар раба того в той день, коли він не сподівається, і в годину, про яку не знає, і розсіче його, і визначить йому одну долю з лицемірами: там буде плач і скрегіт зубів (Мф 24:46-51). Завжди під час гонінь християни відчували потребу в частому причащенні. В часи переслідувань це розуміння ставало таким очевидним, що повністю витісняло практику рідкого причащення. Наприклад, є свідчення очевидців про внутрішнє життя Церкви під час репресій 1920-30 рр.: *Святу Чашу ніколи не виносять даремно: багато хто приступає до неї, і всі ста-*

ють співучасниками їхньої радості. Говорять про «евхаристичний рух» у Російській Церкві, де тепер приносить свій плід діло о. Іоана Кронштадтського. Але ще немає єдності у практичному застосуванні. Тут поставлене дуже важливе питання і вирішує його кожен пастир і кожен мирянин на свій розсуд. Дехто закликає причащатися часто, але вимагає достойної підготовки, інші наполягають на причащенні за кожною Літургією. Деякі віруючі – таких, вочевидь, небагато – причащаються щодня, інші – щотижня, переважно у великі свята.

Традиція частого причащення не згасла і за советських часів, її підтримували такі подвижники віри, як св. праведний Олексій Мечов, священномученики Сергій Мечов і Серафим (Звездинський), святитель Афанасій (Сахаров), протоіерей Всеволод Шпіллер та інші.

Частина II

практичні наслідки частого причащення

Практика частого причащення нерідко суперечить тим традиціям підготовки до таїнства, які сформувались у нашій Церкві під впливом практики рідкого причащення, тому на ті запитання, які справедливо поставив добродій на початку нашої статті, необхідно знайти відповіді. Для цього ми насамперед в «історичному ключі» з'ясуємо, що становить сутнісні перепони для причащення свідомих дорослих християн, а тоді перейдемо до необхідної і бажаної підготовки до таїнства.

Перешкоди для частого причащення. Достойно (на освячення) причаститися означає, по-перше, належним чином підготуватися, а по-друге, жити у відповідності до прийнятої в таїнстві великої благодаті Святого Духа; а недостойно (в осуд) причаститися – приступити без підготовки, без віри і страху Божого, та після причащення провадити гріховне життя – це ось буде на суд і в осуд. Перешкоди для

частого причащення такі ж самі, як і взагалі до будь-якого причащення. Пасхи не буває без Розп'яття і Страсної седмиці, і причащення не буває без морального євангельського життя, чистої совісті та справжнього покаяння, без постійної внутрішньої боротьби з пристрастями та плекання в собі чеснот.

Підготовка до причащення буває внутрішньою і зовнішньою. Коли ми говоримо про перешкоди до причащення, говоримо лише про безумовні причини, які перешкоджають причащенню, і людина владна сама прийняти рішення з тих питань зовнішньої і внутрішньої підготовки, які ми тут розглядатимемо, як це було показано вище.

Спершу розтлумачимо, що ми розуміємо під зовнішньою і внутрішньою підготовкою. **Зовнішня підготовка** відбувається через виконання *благочестивих приписів*: очищення совісті через сповідання гріховних вчинків та помислів у таїнстві Сповіді; більша участь у богослужінні та менша у розвагах; піст, виконання додаткового молитовного правила, додаткові аскетичні вправи тощо.

Для **внутрішньої** підготовки перше і найголовніше – *бажання причаститися, жага Бога*, живе відчуття неможливості жити без Христа та поза Христом, відчуття того, що з'єднуючись із Ним у таїнстві, ми знаходимо життя, – і нездоланне прагнення до цього єднання. Це не прості почуття, на кшталт певної емоції, яка то з'являється, то зникає. Це постійний стан душі, коли вона відчуває себе неповноцінною без Христа, і лише з Ним і в Ньому віднаходить і повноту життя, і спокій, і радість, і мир, і сенс свого існування. Цей стан душі певною мірою якраз і є, з одного боку, тим, на що спрямовані духовні зусилля людини, усі її релігійні труди, як зовнішні: стримання, молитвослов'я, відвідування церкви, добрі діла; так і внутрішні: молитва і богомислення. З іншого боку, це – благодатний стан, бо ніхто не може прийти до Христа, якщо *Отець не приведе його* (Ін 6:44). Цей стан характеризує наявність певних релігійних – тобто, сумісних з Богом – почуттів: покаяння, смирення, подяки Богові, страху Божого, тобто синівського благоговійного відчуття Бога; з усього цього природно наро-

джується жага Бога, вдовольнити яку найповніше можливо у таїнстві Євхаристії.

Якщо в душі людини нічого подібного немає – або, зазвичай, є, але дуже слабке, невиразне – то першою і головною умовою внутрішньої підготовки до Причастя буде віднайдення (відновлення) в собі, хоча б малою мірою, цього настрою душі, цього бажання.

Спираючись на ці визначення, можна сказати, що **перепорою до причащення** може бути *неготовність людини прийняти Христа*, і вона може проявлятися у наступному:

Серйозне нерозуміння суті таїнства, тобто коли людина чітко не усвідомлює, куди і для чого вона прийшла – якщо вона приходить не для того, щоб спілкуватися з Богом, стати причасником Божества, з'єднатися з Христом, прийняти вечерю Господню на освячення та очищення від гріхів, а для того, щоб за порадою віруючої дружини, чоловіка, мами або «бабусі» виконати релігійний обряд, або взяти участь у цікавому «театралізованому» дійстві. Дорослий християнин покликаний Церквою бути розсудливим і свідомо приймати таїнства. Я

кажу вам, як розсудливим: самі розсудіть те, про що говорю. Чаша благословення, яку ми благословляємо, чи не є причастям Христової Крові? Хліб, що ламаємо, чи не є причастям Христового Тіла? Один хліб, і нас багато – одне тіло, бо всі причащаємось від одного хліба (1 Кор 10:15-17).

Відсутність бажання запричаститися, або нещире, лицемірне бажання, що виникло під впливом неправдивої поради, обставин та інше, коли людина не має щирого бажання поєднатися з Христом. Обов'язково треба «розворушити» свою душу, щоб причащатися не з якихось сторонніх причин чи традицій, але через живе відчуття жаги Бога – і зберігати це почуття після причащення. Продовження цієї проблеми – відсутність благоговіння перед святинею (по-церковному – страху Божого): *початок премудрості – страх Господній* (Притч 9:10).

До Чаші можна підходити лише з чистою совістю. Існують речі, несумісні з Євхаристією, з нашою участю в цьому таїнстві. Це блуд, жорстоке чи байдуже ставлення до людей і таке інше. Випробування совісті полягає в тому, щоб ми при світлі Євхаристії, Євангелія, Церкви не

тільки покаялись у тому, що визнаємо несумісним з причащенням Святих Таїн, але й рішуче відкинули це – або, принаймні, доклали до того зусиль, щоб не було у нас подвійного життя: участь у Євхаристії та паралельне життя в гріху. В цьому небезпека для людини: *Через це багато з вас немічних і недужих, а чимало й помирає (1 Кор 11:30)*. Взагалі усі таїнства, а особливо Євхаристія, вимагають відповідного життя, тут не до жартів.

Стан ворожнечі та ненависті проти будь-кого за відсутності бажання цей стан загасити або вилікувати. У такому стані для віруючої людини приступити до таїнства неможливо. «Дідахе» нагадує християнам про євангельську вимогу примирення з ближніми: *У день Господній, коли зберетеся разом, переломіть хліб і принесіть подяку, посповідавши перше гріхи ваші, щоб жертва ваша була чистою. Нехай кожен, хто має ворожнечу з приятелем своїм, не приходь разом з вами, доки не примириться, щоб не осквернилася жертва ваша.*

Не можна приступати до Чаші, маючи на когось гнів. Про це Господь наш Ісус Христос

говорить: *Отже, коли ти принесеш дар твій до жертовника і там згадаєш, що брат твій має щось на тебе, зостав там перед жертовником дар твій і піди, помирися перше з братом твоїм, і тоді піди і принеси дар твій (Мф 5:23-24)*. Ми причащаємося любові Божої, і серце, сповнене злоби, не може наближуватися до неї. Зрозуміло, що в житті бувають різні обставини, які, часом, нам не підвладні, але, як говорить апостол: *Якщо це можливо і залежить від вас, перебувайте в мирі з усіма людьми (Рим 12:18)*; тобто ми зі свого боку маємо докласти максимум зусиль, наскільки це можливо, щоб примиритися з усіма. Цьому теж вчить нас Євхаристія, і після певних випробувань, людина плекає мир з усіма.

Номінальне членство в Церкві, тобто свідома відмова од духовного життя, життя церковного. Причащення Христові неможливе, коли у людини відсутній намір провадити побожне церковне життя та пов'язану з ним постійну внутрішню боротьбу між «старою людиною» з пошкодженою гріховною природою, яка живе в нас, і «новою людиною», відродже-

ною у Христі в таїнстві Хрещення. Отримавши зернину вічного життя в цьому таїнстві, людина покликана зростити її, а не занедбати. Духовне життя християнина без постійного самовипробування та опору гріхові, без спонукання себе до виконання заповідей Христових та творіння добрих діл, без істинного покаяння, милосердя та стримання – мертво!

Явне перебування людини поза Церквою. Головні умови участі в Євхаристії – хрещення, віра й життя відповідне до заповідей Христових. Св. мученик Юстин Філософ так висловлює цю думку: *Їжа ця має у нас назву Євхаристія, і ніхто інший не може брати участь у ній, окрім того, хто вірує в істину нашого вчення, омився омовінням на відпущення гріхів та відродження, і живе так, як заповідав Христос.* У давнину до причащення християнина готувало те життя, яке він провадив у громаді протягом тижня між двома Євхаристіями, як літургійне – через участь у богослужіннях добового кола – так і побутове, в якому знаходило вираз прагнення кожного християнина жити згідно з Євангелієм, свідчити про те, що наблизило-

ся Царство Небесне. Святий Амвросій Медіоланський так говорить про це: *Споживай щодня євхаристичний Хліб, від якого щодня буде тобі користь. Живи так, щоб ти завжди був достойним його приймати.* Очевидно, що так не живуть ті, хто не належить до Церкви Христової. По-перше це ті, які не вступили до неї через свідому віру в Спасителя та не прийняли святе таїнство Хрещення (невіруючі, представники інших релігій та конфесій тощо). Окрім того, треба розуміти, що людина явно відокремлює себе від Тіла Христового, за вченням святих отців, коли вона вчинила смертний гріх або віддалилась од Церкви через розкол чи єресь. Для церковних людей це найсерйозніша перешкода до причащення. Для того, щоб перебувати у Церкві, людина не може порушувати церковних канонів, які відлучають її від Причастя і Церкви, тобто залишатись у допустимих Церквою межах віри і морального життя, тому що *благодать дарується тим, хто не порушує кордонів віри і не переступає через передання отців (Послання до Діогнета).* Якщо ж людина відступила од віри або вчинила смертний гріх, треба возз'єднатися з

Церквою через таїнство Покаяння, і лише тоді підходити до Причастя.

Тепер, коли ми вказали на безумовні перешкоди до причащення, необхідно зупинитися на тому, які зовнішні вимоги висуває наша Церква до причасників. Найперше, до чого б хотілось скерувати увагу читача, це те, що усі приписи мають дисциплінарний, а не сутнісний характер: Церква пропонує дисциплінарні вимоги як такі, що сприяють правильному духовному життю. Тому, з одного боку, дисциплінарні вимоги не обов'язкові та в особливих випадках (приміром, у разі хвороби, небезпеки або складних життєвих обставин тощо) їх можна скоригувати, ба й навіть зовсім відкинути (не виконувати). З іншого боку, слід пам'ятати, що дисциплінарні вимоги були сформовані як узагальнення великого життєвого досвіду Церкви, і тому, зазвичай не слід ними нехтувати.

Таким чином, *перша дисциплінарна вимога – додержання так званого літургійного посту*, тобто посту перед Причастям, який полягає в тому, що християнин зобов'язаний з опівночі

перед причащенням нічого не їсти й не пити, бо за давньою церковною традицією прийнято приступати до святої Чаші натщесерце. Щодо апостольських часів, можна стверджувати, що Святі Дари не приймали натще, як бачимо з промови ап. Павла до коринфських християн (1 Кор 11:20-34). Але згодом Літургія припинила бути продовженням Агапи (Вечері любові) і стала урочистим богослужінням, яке відправляли в ранкові часи. З II сторіччя (за свідченнями Тертуліана, святих Іоана Золотоустого, Кипріяна Карфагенського, Василя Великого, Григорія Богослова та інших отців), ця практика (причащення натщесерце *ред.*) є проявом традиції, визнаної всюди. А блаженний Августин навіть бачить дію благодаті Святого Духа в цьому єднанні Церков. *Угодне було Святому Духові, – пише св. Августин, – пошанувати велике таїнство (Євхаристії), щоб Тіло Господнє входило до рота християнина перше всякої їжі.* Поруч з усталеною практикою приймати Святі Тайни раніше прийняття їжі, з'явилися і церковні правила стосовно цього питання (можна назвати Трулльський собор (692 р.) на Сході,

Карфагенський (397 р.), Оксерський (584 р.) на Заході). Наголошуємо, що це правило не поширюється на хворих, які за життєвими показниками потребують прийняття ліків або їжі у визначений час (як-от, при цукровому діабеті). Тривалість літургійного посту має бути не менше шести годин. Дотриматися цієї умови не складно, тому переходимо до наступної дисциплінарної вимоги – *сповіді*.

Традиція Руської Православної Церкви вимагає обов'язкової **сповіді перед причащенням**. Як відомо, у перші віки не існувало інституту сповіді, окрім найпершої сповіді за все життя і практики повторного покаяння у разі відпадиння од Церкви. Церковне покаяння в давнину становило виняток і здійснювалося тільки-но людина вчинила смертний гріх, після одпадиння людини від Тіла Церковного. Це покаяння, переважно, було публічним і супроводжувалося відлученням від Причасття на значний термін. За одречення від Христа, принесення жертви ідолам людина часто сподоблялася Причасття лише на смертному одрі. Тим же християнам, які не вчинили смертно-

го гріха, Давня Церква надавала право самим випробовувати своє достоїнство й гідність для участі у Євхаристії. Була думка, що *«совість людини – керівний критерій для причащення Божественних Таїн»* і людина має сама себе спитувати перед участю в Євхаристії. Так Климент Олександрійський говорить, що *для кожного найкращий суддя – його совість, чи приступати до Євхаристії, чи утриматись.*

У IV ст. завершився період гонінь на християн. Зміна стосунків між Церквою і державою докорінним чином вплинула на різні боки церковного життя, разом і на практику підготовки до Євхаристії. Навернення імперії до християнства привело у Церкву багато *«номінальних християн»*. За словом митрополита Сергія (Страгородського), *із особистого, виключно жертвовного подвигу християнство для більшості людей перетворилося на суспільний звичай, а іноді навіть і вигоду.* Духовні зусилля християн ослабли, виникло недбале і недостойне ставлення до Літургії. У відповідь на це безладдя розквітає чернецтво, як спроба втілити євангельський максималізм у нових умовах. У

монастирях постає особливий устрій духовного життя, в якому одне з центральних місць посідає сповідання помислів для напоумлення і допомоги в боротьбі з пристрастями. Звідси виникає тісний зв'язок між причащенням і сповіданням помислів (сповіддю), якого не знала Давня Церква. Цей досвід з монастирів було перенесено до мирського середовища. Після ікоборчих часів чернеча практика сповідання помислів набула нового імпульсу розвитку в народі. Це пов'язано з тим, що чернецтво відіграло виключну роль у захисті православ'я від ікоборчої влади, тоді як біле духовенство майже повністю відступилося. Довіра народу сприяла поширенню монастирської практики.

Щодо традиції нашої Церкви, слід наголосити, що впродовж X-XII ст. на Русі практика причащення пройшла таку ж саму стадію розвитку, як і на грецькому Сході, та перебувала на перехідному етапі, як і загалом у Грецькій Церкві. На Русі в цей період, зокрема, побутовував звичай щотижневого причащення без попередньої сповіді. Але до XIII ст. у нас формується практика рідкого причащення і, відповідно,

обов'язкової сповіді перед Причастям. Зазвичай сповідь проходила під час посту, тому що «покаяніє без посту», на думку давніх русичів, «праздно єсть». Після XII ст. на Русі миряни переважно сповідалися і причащалися тричі на рік, постами: Великим, Петрівкою та Пилипівкою, а з XIV ст. чотири рази на рік, що пов'язано з появою Успенського посту.

У Синодальний період причащатися стали ще рідше, здебільшого лишень раз на рік, але під впливом полум'яних проповідників, таких як святі Феофан Затворник, Тихон Задонський, Інокентій (Веніамінов), Іоан Кронштадтський, окремі християни стали практикувати часте причащення Святих Таїн. Святий Іоан Кронштадтський, закликаючи до частого причащення, змушений був скористатися практикою публічної «загальної» сповіді. Після євхаристичного відродження під час революційних гонінь 1920-х та 30-х років проблема постала ще гостріше. Ми вже наводили спогади очевидця цього відродження, де описано проблему: як узгодити обов'язкову сповідь та інші традиції підготовки до Причастя при рідкому прича-

щенні з практикою частого причащення. Найважче питання про сповідь, пов'язане з цим рухом, розв'язується неоднаково. Дехто практикує загальну сповідь, другі – таких небагато – відокремлюючи обидва таїнства, дозволяють приступати до Євхаристії без сповіді. Більшість зберігає сповідь обов'язкову і таємну. Так уже в цьому центральному питанні церковного життя панує нині велика свобода та відсутність зовнішньої регламентації.

У наші часи протоієрей Володимир Воробйов пропонує таким чином залагодити вказану проблему: Ми вирішили часто причащати, і не можемо відмовитись від усталеної в Росії норми сповідати перед кожним причащенням. Тому виникло абсолютно нове явище: **часта сповідь**. Цього практично ніколи не було в історії. На жаль, це призводить до профанації сповіді. Людина не може часто сповідатись, бо якщо вона живе нормальним церковним життям, часта сповідь не може бути тією сповіддю, яка має назву другого хрещення. Не може бути возз'єднання з Церквою, якщо людина не віддалялась. Змінюється самий сенс цього таїнства, і виникає плу-

танина. Наповнити змістом цю часту сповідь можна тільки замінивши її одкровенням помислів, яке побутувало в давніх монастирях і було нормою. Тоді це не було сповіддю, помисли приймав авва, який часто не мав священного сану. Це ніяким чином не було пов'язано з причащенням і не мало назву таїнства. Це було виховним моментом, моментом духовного зростання. Зараз дещо подібне привнесено в таїнство Покаяння, і часто дає сумнівні результати. Треба знайти вихід. І ми бачимо тільки один вихід. Не маючи можливості скасувати сповідь перед причащенням, треба зберегти розрішальну молитву. Просити людей каятись у заподіяних гріхах, але не змішувати це з докладною сповіддю.

Часопис «Альфа и Омега», № 1, 2007 р.: Сьогодні відбулися деякі різкі зміни. Відродження євхаристичного життя, безперечно, було підготовлене проповіддю і подвигом св. Іоана Кронштадтського. Але потрібен комплексний погляд на всі події ХХ ст.: святе первосвятительське служіння патріарха Тихона, Помісний собор Руської Православної Церкви 1917-1918 рр., страшне гоніння, коли все перемішалось в Церкві, всі

основи були порушені. І тепер потрібно впорядкувати наше церковне життя згідно з євангельським духом та потребами сьогодення. На жаль, ми поки не готові до проведення церковного собору, на якому можна було б розглянути і привести у відповідність парафіяльну практику. Як наслідок – кожен духівник змушений сам вистраждати рішення, шукати свою відповідь, спираючись на духовні авторитети та залучаючи власний досвід. Тому не уникнути плюралізму. Треба допустити цей плюралізм, у цій сфері не місце суворим заборонам («лише так і більше ніяк»). Зараз час пошуку, час, коли наша Церква шукає рішення, тому обов'язково має бути свобода вибору. І було б неправильним, якби кожен, хто дає раду цим питанням дещо інакше, опинився під підозрою. Це тільки стане на заваді здоровому рішенню.

Слід визнати, що ця проблема, безумовно, потребує соборної ухвали нашої Церкви, а поки можна лишень поремствувати на надмірний ригоризм священників, який часто існує в цій сфері. Нерідко християнам відмовляють у причащенні лиш на тій підставі, що їхня сповідь

проходила не в самий день, а за кілька (1-2-3) днів до Причастя, навіть не зважаючи на те, що в усі ці дні проходили великі церковні свята і християнин, як вірний член Церкви, постійно брав участь у богослужіннях. Цей незрозумілий ригоризм справді призводить до профанації сповіді та формує у деяких мирян її неправильне розуміння, як, свого роду, магічного допуску до Причастя.

Черговий важливий момент, на якому слід зупинитися, це тілесний піст. **Тілесний піст перед Причастям** – це ще одна традиція Руської Церкви, пов'язана з рідким причащенням. Очевидно, ця норма для тих, хто причащається раз на рік, або й рідше, а для тих, хто часто причащається (раз на тиждень або частіше), тілесного посту немає. Останньої практики дотримуються в наш час священнослужителі та деякі благочестиві миряни. Хочемо наголосити, що тілесний піст – не самоціль, а тільки засіб для того, щоб провадити зосереджене духовне життя. Зазначимо також, що в Церкві є чимало свят, коли піст суперечить самій ідеї свята. Зокрема, якщо християнин посту-

вав усю Чотиридесятницю (Великий Піст) і бажає запричаститися протягом Пасхального Світлого тижня, чи зобов'язаний він посту вати на Великдень? Певна річ, ні. Відомо, що в Церквах грецького Сходу, здебільшого, взагалі немає практики тілесного посту перед причащенням. Слід визнати, що вимога деяких священиків щодо обов'язкового три- або одноденного посту для мирян, які часто приступають до Причастя, страждає явним клерикалізмом, бо самі ці священики (у повній відповідності до вимог Церкви щодо тих, хто часто причащається) ніяких приписів стосовно тілесного посту не дотримують і ні в чому, якщо можна так сказати, собі не відмовляють. Фарисейський підхід тут очевидний. Єпископ Єгор'євський Марк так висловлюється стосовно цієї проблеми: *Виходить що ми, пастирі, часто своїми діями підтверджуємо слова Христа, які Він промовив про старозавітне священство: «Що кажуть вам, слухайте, але діл їхніх не чиніть».* Часто виявляється, що пастирі не тільки не постують, але напередодні служіння можуть дозволити собі навіть святковий стіл

з «возліяннями», і на цьому тлі закликають решту віруючих невідступно додержувати посту перед Святим Причастям упродовж трьох днів. Звідси виникає звичка лицемірити, що взагалі неприпустимо у церковному житті, бо може просто-таки зруйнувати взаємостосунки між пастирями та пасомими, вводить нещирість у церковне середовище. Протоієрей Валентин Асмус дає богословську відповідь «літургійному клерикалізму»: Тут постає проблема «подвійної моралі»: священнослужителі не постують ані по суботах, ані в інші непісні дні, коли наступного дня вони причащаються. Безсумнівно, церковний порядок не вимагає від священнослужителя посту перед причащенням не тому, що він «кращий» за мирянина, а тому, що він причащається частіше за мирянина. Важко призначати іншим те, чого ти сам не виконуєш, тому вбачаємо єдиний здоровий спосіб викорінення «подвійної моралі» – наблизити міру посту мирян, які часто причащаються, до міри духівництва, відповідно саме до цієї частоти. Можна процитувати тут відповідь відомих ієрархів нашої Церкви. Єпископ Віденський та

Австрійський Іларіон (Алфеев): Відповідь на це питання, так само як і на інші подібні питання, слід шукати в церковному уставі, у типіконі. Чи приписує типікон будь-де пости на додачу до тих, які встановлено Святою Церквою? Ні. Будь-який інший устав, який прийняла і схвалила Церква як загальнообов'язковий, приписує такі пости? Не приписує. Для людини, яка причащається рідко, яка не додержує постів, яка далека від Церкви, буде корисним перед причастям кілька днів попустувати. Але якщо людина дотримується тих постів, які встановлені Церквою, – а це чотири багатоденних пости, щотижневий піст у середу і п'ятницю протягом усього року – то мені видається, що не слід нав'язувати їй ще будь-які додаткові пости. До того ж, якщо ви відкриєте православний антикатолицький катехизис, який було видано у XIX ст. і який до сьогодні використовують як навчальний посібник в окремих духовних семінаріях, то там Католицька Церква звинувачується в тому, що вона встановила піст у суботу. Там же йде мова про те, що піст у суботу суперечить церковним постановам. Таким чином,

людям, які дотримуються постів та церковних правил, не слід нав'язувати понад міру ще будь-що. Я радив би цим людям: якщо вони постують у середу і п'ятницю, нехай у неділю та святкові дні зі спокійною совістю приступають до причащення Святих Христових Таїн. Єпископ Саратовський і Вольський Лонгин: Мені здається, що коли людина веде по-справжньому церковне життя, тримає одnodенні та багатоденні пости (миряни постують 2 дні на тиждень, ченці – 3), спеціальний піст перед Причастям такій людині не потрібен, вона може зі спокійною душею причащатися щонеділі.

Останній пункт дисциплінарних вимог – **читання певного правила перед Причастям**. Одразу ж слід зазначити, що молитва – це невимушене спілкування людської душі з Богом. Молитва має приносити радісне солодке відчуття причетності до спілкування з Богом та святими, тому бездушна «вчитка» будь-якого правила не принесе користі християнину. Можна процитувати тут відповідь на питання про молитовне правило перед Причастям єпископа Іларіона (Алфеева): По-

перше, немає жодного офіційного уставу Руської Православної Церкви, який би говорив, що саме має бути вичитано перед причащенням Святих Христових Таїн. **Молитовники містять Послідування до Святого Причастя: на нього слід орієнтуватися.** Це послідування не є частиною добового кола богослужінь, про нього немає згадки у типіконі, це – набір молитов, які були складені упродовж різних віків та допомагають християнинові налаштуватися на відповідний лад і гідно підготуватися до Святого Причастя. Я думаю, що не вимагає великих затрат часу і дуже великих жертв читання цього послідування раз на тиждень, напередодні неділі, коли людина готується до прийняття Святих Христових Таїн. Думаю, що і вчителі, і учні, і робітники, і ті, хто виховує дітей, можуть знайти необхідні двадцять хвилин, щоб прочитати це правило. Якщо ж цих хвилин неможливо знайти, **правило можна скоротити**, обмеживши кількома молитвами. Адже сенс полягає не в тому, щоб вичитати певну кількість молитов, а в тому, щоб налаштуватися відповідним чином і духовно приго-

туватися до прийняття Христових Таїн. Інколи буває корисніше прочитати одну молитву, але кілька разів – повільно, з розумінням, зваживши та відчувши кожне слово, – аніж вчитати ціле послідування, але коли при цьому розум залишався неуважним і думки розбігалисягородами.

Існує, крім того, практика читання канонів та акафістів перед причащенням Святих Христових Таїн. І є духівники, котрі нав'язують цю практику своїм духовним дітям як обов'язкову. Кажуть, наприклад, що перед причащенням слід неодмінно вчитати, як мінімум, три канони, один акафіст, а на додачу Послідування до Святого Причастя. Я особисто не згоден з цими вимогами. По-перше, вони не приписані жодним церковним уставом: це лише благочестива традиція, не зазначена в уставі. А по-друге, якщо людина хоче читати канони і акафісти, і в неї є на це час, то нічого, крім користі, таке читання принести не може, але ставити вчитування цих канонів і акафістів умовою для причащення, на мою думку, є глибоко помилковим. Так ми тільки відлякуємо людей від Святої Чаші,

позбавляючи їх того, що становить серцевину і основу християнського життя, – причащення Святих Христових Таїн.

Святий Іоан Кронштадтський, розмірковуючи про те саме, радить: Дехто вбачає своє благополуччя і праведність перед Богом у вичитуванні усіх призначених молитов, не звертаючи уваги на те, чи готове серце для Бога, на своє внутрішнє виправлення; приміром, багато хто так вичитує правило до причащення. Однак тут, насамперед, важливо дивитися на виправлення і готовність серця до прийняття Святих Таїн; якщо серце правдиво стоїть в утробі твоїй, милістю Божою, якщо готове воно зустріти Жениха, то і слава Богу, хоча б і не встиг ти вичитати усіх молитов. Царство Боже не в словах, а в силі (1 Кор 4:20). Добре діло – послух у всьому Матері-Церкві, але з розсудливістю, і, коли можливо, той, хто може вмістити тривалу молитву – нехай вмістить. Але не всі вміщають слово це (Мф 19:11). Якщо ж довготривала молитва не-сумісна з полум'янністю духу, краще створити коротку, але палку молитву. Згадай, що одне слово митаря, яке промовив він палким серцем, ви-

правдало його. Бог дивиться не на кількість слів, а на прихильність серця. Найголовніше – жива віра серця і теплота розкаяння у гріхах.

Крім того, не слід забувати про такий важливий момент християнського життя і підготовки до Причастя, як **милосердя**. Це ще одна давня форма підготовки до Євхаристії, без якої взагалі важко говорити про християнське життя. Виявлятися воно може по-різному, але якщо йдеться про аспект підготовки, який ми розглядаємо, то це – дари ближнім, які в давнину неодмінно приносили разом з дарами для таїнства: *Тим часом той, хто має достаток і бажає, кожен зі своєї волі, дає, що хоче, і зібране складають у предстоятеля, а він має піклування про вдовиць і сиріт, про всіх нужденних, чи то через хворобу, чи з якоїсь іншої причини, про ув'язнених та жебраків (св. Юстин Філософ).*

Ми акцентуємо увагу на внутрішньому, але це не означає, що зовнішнє – неважливе. Православне християнство цілісне, воно – не голій спіритуалізм; воно охоплює всю людину, усе її життя: і внутрішнє, перш за все, але і зовнішнє; внутрішнє виявляє себе через зовніш-

не, відображується в ньому, оформлюється зовнішнім. Але дуже важливо, щоб усе було на своїх місцях. Головне – це внутрішнє, зовнішні форми тільки тоді мають значення, коли виявляють це внутрішнє. І розглядаючи різні практики підготовки, ми б не хотіли, щоб наші читачі сказали: та, це соборно не визначено, не давня традиція, – байдуже; як кортить, то й Бог простить! Зовсім ні, ми лиш хочемо визначити місце зовнішнього правила. Це питання церковної дисципліни, і не більше, а от «ідеологізація правила» – річ небезпечна, вона призводить до того, що зовнішнє строго обумовлене правило сприймається, як певна «перепустка» або «квиток», який дає «право» приступити до таїнства. Небезпека, яку приховує подібна точка зору в тому, що зовнішнє в Церкві припиняє бути просто виявом внутрішнього, а стає, по суті, магічним «допуском» до духовного, а саме таїнство, участь у ньому стає наслідком виконання зовнішнього чину, тобто доступ до Бога стає «залежним» від виконання деякого зовнішнього ритуалу. До Бога тепер не можна прийти просто, а ви-

ключно через ритуал, обряд, зовнішнє правило; до того ж і саме це правило настільки ускладнюється і суворішає, що таїнство стає до певної міри тягарем, обов'язком, а не зустріччю (стрітєнням) з Богом, якої і прагне душа людини. Це невідворотно призводить до магїзму та фарисейства.

Нам з вами треба твердо знати, що тут існує така норма: *до таїнства приступати з відповідним душевним настроєм*, тобто з бажанням, розумінням, вільно та свідомо, а головне – щоб душа внутрішньо відповідала таїнству, була з таїнством ніби «одного духу» (нехай поки ця відповідність недосконала, неповна, ба навіть існує поки що тільки як бажання). Внутрішня підготовка саме має за мету – пробудити бажання, очистити совість, примиритися з усіма, привести усі свої діла та життя до християнської норми, церковного порядку; при цьому зовнішня підготовка допомагає внутрішній, доповнює її через визначену традиційно сформовану церковну дисциплїну. В цьому її завдання – а зовсім не в посередництві між людиною і таїнством.

Закінчення

На закінчення хочемо зазначити, що благодатне життя Церкви, стрижень якого – Євхаристія, неможливо вкласти в якусь ідеалізовану схему. У будь-якому разі життя Церкви, яке, окрім усього іншого є продовженням дії Духа Святого в історії людства, – первинне, і не варто нав'язувати йому свої філософські та богословські уявлення, стилізуючи їх під щось умоглядне. Тому питання про частоту причащення, яке ми розглядали, – суто індивідуальне, і розв'язувати його треба на приватному рівні, залежно від духовних потреб та особистого устрою конкретної людини. Тут не може бути розпорядження згори: «Усім причащатися двічі на тиждень!» *Вирішальне слово у питанні стосовно кожного причащення треба надати совісті християнина.*

Інакше виникає ризик стати заручником іншої крайності – певної «єдино правильної» ідеї (скажімо, необхідності лише частого причащення), котра, одного разу захопивши нас, може завдати багато шкоди нам і нашій Церкві.

Список використаної літератури

1. Отцы и Учители Церкви III века. Антология. Т. 1-2. – М.: Либрис, 1996.
2. Раннехристианские Отцы Церкви. Антология. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1978.
3. Св. Иустин Философ и мученик. Творения. – М.: Паломник; Благовест, 1995.
3. Св. Ириной Лионский. Творения. – М.: Паломник; Благовест, 1996.
4. Св. Киприан Карфагенский. Творения – М.: Паломник, 1999.
5. Тертуллиан. Избранные сочинения. – М.: Издат. группа «Прогресс», «Культура», 1994.
6. Св. Василий Великий. Творения. Ч.6. – Сергиев Посад: ТСА, 1892.
7. Св. Иоанн Златоуст. Полное собр. творений в 12-ти тт. – М., 2008.
8. Св. Кирилл Иерусалимский. Поучения огласительные и тайноводственные. – М.: Синодальная б-ка, 1991.
9. Прп. Иоанн Кассиан Римлянин. Писания. – М.: Изд. ТСА, 1993.

10. Прп. Нил Синайский. Творения. Ч.2 – М., 1858.
11. Еп. Еленопольский Палладий. Лавсак. – СПб., 1850.
12. Прп. Иоанн Мосх. Луг духовный. – Сергиев Посад: ТСА, 1915.
13. Беда Достопочтенный. Церковная история народа англоv. СПб., 2001.
14. Жития святых, просиявших на святой горе Афон. – Минск: Свято-Елизаветинский монастырь, 2003.
15. Св. Микола Кавасила. Пояснення Божественної Літургії. – Львів: Свічадо, 2007.
16. Св. Симеон, ахиеп. Фессалоникийский. Сочинения. – СПб., 1856.
17. Прп. Никодим Святогорец; свт. Макарий Коринфский. Книга душеполезнейшая о непрестанном причащении Святых Христових Таин. – Сумы, 2001.
18. Добротолюбие. Т.4. – М., 1993.
19. Св. Тихон Задонский. Творения. Т.1. – М., 1889.
20. Наставления свт. Феофана Затворника. – М.: Паломник, 1998.

21. Св. Иннокентий (Вениаминов). Указание пути в Царствие Небесное. // ЖМП, 1975.

22. Св. Иоанн Кронштадтский. Мысли о покаянии и причащении. – М.: Паломник, 1997.

23. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского. Т. 1-2. – М.: ТСЛ, 1996.

24. Еп. Серпуховский Арсений. Как причащались древние христиане. – СПб.: Библиополис, 1998.

25. Прот. Александр Шмеман. Литургия и жизнь. – М.: Паломник, 2006.

26. Архим. Илия (Мастрояннопулос). Чаша бессмертия. – М.: ТСЛ, 1997.

27. Прот. Владимир Воробьев. Покаяние, исповедь, духовное руководство. Сб. – М.: ПСТГУ, 1997.

28. Свящ. Александр Калинин. Евхаристия. – СПб.: Диоптра, 1999.

29. О Русской Церкви. Письмо из России. // Париж: Ж-л «Путь», №2, 1926.

30. Прот. Борис Пивоваров. Божественная Евхаристия как основа духовной жизни // Церковь и время, №2, 2000.

31. Митр. Вострский Тимофей. Иерусалимская Церковь – за частое причащение. // «Церковный Вестник» №13-14(336), 2006.

32. Часопис «Альфа и Омега», №1(48), 2007.